

Д.М. Хмелевський*

ПІВНІЧНА ОБОРОННА ЛІНІЯ РИМСЬКОЇ ЦИТАДЕЛІ В ОЛЬВІЇ

Розглядаються підсумки робіт на ділянці цитадель Ольвійського городища перших століть нової ери, проводиться аналіз розкритих під час цих робіт архітектурно-будівельних залишків північної оборонної лінії римської цитаделі, комплексу воріт.

К л ю ч о в і с л о в а: Ольвія, Рим, перші століття нової ери, цитадель, куртини, стіна, ворота, архітектура.

Римська цитадель розташована у південній частині верхнього міста Ольвії і топографічно добре виділяється, оскільки домінує над Нижнім містом, де життя тривало під час її існування. З півночі вона обмежена другою поперечною балкою, із заходу та південного заходу — Заячою балкою, а зі сходу — високим берегом Бузького лиману (Буйських 1991, с. 161).

Ольвійська цитадель є важливою частиною архітектурно-будівельних залишків античного міста, пов'язаною з перебуванням тут римських військ від середини II до середини III ст. н. е.

Спроби відновлення конструкції оборонних споруд римської цитаделі в Ольвії пов'язані з труднощами, зумовленими поганим збереженням архітектурно-будівельних залишків, оскільки забудова цитаделі після остаточного припинення життя в Ольвії в середині — третій чверті IV ст. н. е. могла проіснувати у більш-менш цілісному вигляді лише до початку турецької експансії. Після чого споруди античного міста були зруйновані турками під час будівництва Очаківської фортеці (під час розкопок, зокрема цитаделі, у заповненні траншей від вибірок стін нерідко трапляються турецькі трубки). Проте, після вигнання турок (кінець XVIII ст.) на місці цитаделі ще залишалися досить явні сліди зруйнованих будівель, що добре видно на планах початку XIX ст. П.І. Кеппена, І.П. Бларамберга, І.М. Муравйова-Апостола, які брали за основу тією чи іншою мірою план

І.С. Бориславского. Це, зокрема, залишки траншей¹ від вибірок стін двох, у плані близьких до квадрата, великих споруд (на плані П.І. Кеппена позначені буквами «В»), розташованих усередині цитаделі з двох боків від входу до неї (рис. 1). Остаточне знищення решток цитаделі було здійснене жителями с. Парутине (Ильинское), які добували тут камінь для будівництва з кінця XVIII ст.

З того часу, як 1902 р. Б.В. Фармаковський розпочав систематичні розкопки Ольвійського городища, руйнування припинилися. Однак, на поверхні цитаделі вже практично не залишилося будівельних решток античного часу, зокрема, позначених на топографічному плані початку XIX ст.

Руйнування пам'ятки поновлюється під час Першої та Другої світових війн, коли жителі с. Парутине для свого будівництва розбирали та вивозили розкопані археологами будівельні залишки. Від цього, передусім, постраждали найбільш пізні об'єкти, що розташовувалися в римській цитаделі.

Найбільш значними об'єктами, розкритими усередині цитаделі, стали т. зв. будинок римського гарнізону (розкопки Ф.М. Штігельман, Р.І. Ветштейн) та казарма (розкопки Б.В. Фармаковського) (їх точне призначення не встановлене), від яких збереглися підвальні приміщення (Крыжицкий 1985, с. 162—164), залишки храму (?), святилища та житлових будинків (розкопки В.В. Крапівіної та А.В. Буйських) (Крыжицкий 1985, с. 164—166; Крапивина 1993, с. 45—89; 2002, с. 147—149), перистильний двір (розкопки Т.М. Книпович) (Книпович 1953, с. 183—188). Від кріпосних споруд цитаделі були відкриті залишки куртини та трикамерної вежі на південно-західній лінії оборо-

* ХМЕЛЕВСЬКИЙ Дмитро Миколайович — молодший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України, hmelevskij68@gmail.com

¹ На користь того, що це траншеї, а не залишки кам'яних кладок стін, свідчить те, що вони показані двома лініями. Інтерпретувати призначення цих споруд на сьогодні неможливо, оскільки їх не можна «прив'язати» до сучасної топографії, розкопки ж, що проводилися приблизно в цих місцях (ділянка М і район воріт цитаделі), відкрили будівельні залишки, що і віддалено не нагадують згадані споруди.

Рис. 1. План П.І. Кеплена

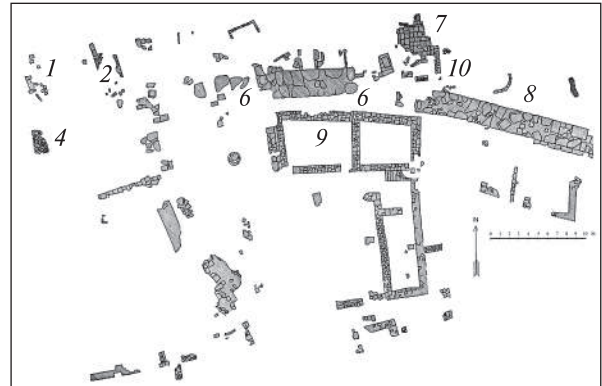

Рис. 3. План Б.В. Фармаковського

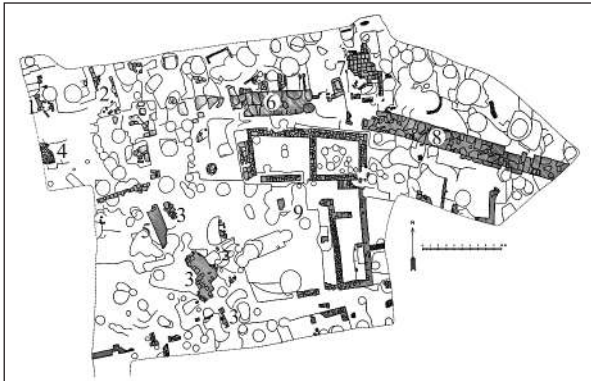

Рис. 2. План Б.В. Фармаковського

Рис. 4. Використання вагонеток (1906 р.)

ни (Фармаковский 1908), фрагменти куртин у північно-західній (Книпович 1956, с. 139—141), центральній та північно-східній частинах північної кріпосної лінії (рис. 2; 3) (Фармаковский 1908, 1909, 1926; Крыжицкий, Хмельевский 2008, с. 183—188; 2010, с. 137—142), однокамерна вежа і дві куртини на південно-східній лінії захисту (Крапивина 2002, с. 149—150). Таким чином, ми маємо деяке уявлення про систему оборони і захисні споруди усіх трьох сторін трикутника цитаделі, а результати розкопок дають підстави припускати, що і на не досліджених ділянках по усьому периметру цитаделі можуть зберегтися залишки куртин і веж, хоч би і у вигляді фундаментів.

Із розкопаних залишків укріплень в найгіршому стані були центральна (6) і північно-східна (8) частини північної внутрішньої захисної лінії. Тут, з підлогового боку куртин 6 і 8 є відносно рівна горизонтальна поверхня, вирівняна, очевидно, під час розкопок Б.В. Фармаковського, що використовувалась під вагонетки для вивезення відвалів. Використання для цього вагонеток практикувалось в Ольвії до 1960-тих рр. (вагонетки в цьому місці видно і на старих фотографіях) (рис. 4). Найближча ж до куртин територія була зруйнова-

на розкопом Б.В. Фармаковського та окопами румун під час Другої світової війни. У результаті, з північного боку цих куртин утворилися аморфні заглиблення (до 1,5 м завглибшки) і насипи (заввишки до 0,5—0,6 м). Через це навіть з найбільш зручної точки огляду, яка розташовувалась до десяти метрів вище, вхідна частина цитаделі із зовнішнього північного боку була лише малопомітною (над сучасною денною поверхнею тут виступали всього один—два ряди постелистої кладки), залишки оборонних куртин 6 і 8, перед і за якими розташовувалися хаотичні нагромадження землі. При найближчому підході до внутрішньої лінії цитаделі залишків куртин не було помітно взагалі. Запліли землею і залишки будівлі «казарми».

Між тим, значення цих укріплень в обороні цитаделі важко переоцінити, оскільки розташування тут входу в цитадель та відсутність природних перешкод робило північний кордон найбільш уразливим місцем оборони.

Важливість цих комплексів для реконструкції містобудівної ситуації посилюється також тим, що точне місце розташування зовнішньої лінії оборони археологічно не встановлене аж до теперішнього часу. Так, за креслен-

ням П.І. Кеппена (рис. 5), південно-західна і південно-східна межі цитаделі мали лише одну лінію оборони, північна та північно-східна — дві (внутрішню та зовнішню) (Карасев 1956, с. 9—34, рис. 1; Папанова 1996, с. 171—173; Тункина 2002, с. 437, рис. 107). Причому, зовнішня лінія охоплює не лише верхнє місто, але і нижнє. У верхньому місті ці дві лінії розділялися т. зв. «першою поперечною балкою». Місце розташування останньої — між терасною частиною Ольвії та Заячою балкою. Наявність у повздовжньому напрямі нахилів приблизно від центру на захід і схід, а також невелика довжина балки (всього близько 130 м) дають підстави вважати, що вона мала штучне походження. Тобто, ця поперечна балка є, найімовірніше, залишками широкого рову (Карасев 1948, с. 25—37).

Існування внутрішньої північної та північно-східної кріпосних ліній цитаделі, позначених на плані П.І. Кеппена, підтверджено археологічно. Наявність же зовнішньої лінії оборони у верхньому місті, як було сказано вище, досі розкопками не встановлено. Ніяких залишків, які можна було б ототожнити з об'єктами, позначеними у цьому місці П.І. Кеппеном, поки не виявлені. Могло б іти тільки про неглибоку траншею, сліди якої простежуються нині біля ділянки Р-19. Проте, поперечний перетин цієї траншеї, зроблений у північній частині ділянки Р-19, не дає підстав для висновку про те, що тут могла проходити оборонна стіна часу функціонування цитаделі. Найімовірніше, залишки укріплень, зафіксованих у цьому місці П.І. Кеппеном, могли належати до того часу, коли римський гарнізон був виведений з Ольвії — до кінця III—IV ст. н. е. Будівництво цього часу деградує, у зв'язку з чим можна припускати, що захисні стіни і вежі, якщо і були, то навряд чи мали фундаменти глибокого закладання. Також недостатньо аргументоване припущення О.М. Карасьова про те, що сліди північної зовнішньої лінії були виявлені Б.В. Фармаковським у його розкопі 1908 р. (Карасев 1948, с. 35; зр.: Крыжицкий 1985, с. 135—137, 151—153).

Археологічне дослідження центральної і північно-східної частин північної фортифікаційної лінії Ольвійської цитаделі проводилося Б.В. Фармаковським у 1904, 1905 і 1924 рр. Під час цих робіт були відкриті залишки, які дали можливість встановити місце розташування воріт, двох куртин (6, 8) і т. зв. казарми (9), що прилягала до куртини 6 (Фармаковский 1908; 1909; 1926; Крыжицкий 1985, с. 153, рис. 74;

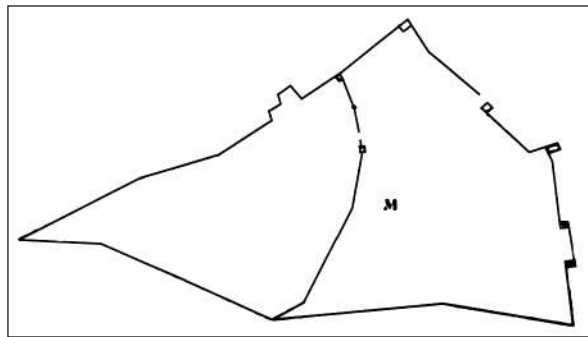

Рис. 5. План-схема римської цитаделі П.І. Кеппена

Крыжицкий, Хмелевский 2008, с. 147; 2010, с. 137) (рис. 2; 3).

Залишки цитаделі і, зокрема, комплекс воріт являються важливою частиною експозиції під відкритим небом заповідника «Ольвія». Зважаючи на це, було складено археологічне обґрунтування для проекту їх музеєфікації, де, зокрема, подаються рекомендації щодо необхідності часткового відновлення зруйнованих залишків зачистки ґрунту і, якщо знадобиться, додаткових археологічних досліджень (Крыжицкий 2004, с. 137—144).

Охоронні роботи на ділянці Північної оборонної лінії були розпочаті Ольвійською експедицією в 2005 р і тривають до тепер.

Метою робіт було зняття пізніших нашарувань з архітектурно-будівельних залишків, розкопаних Б.В. Фармаковським, і дослідження їх з метою складання археологічного обґрунтування до проектів консервації та музеєфікації комплексу північних воріт внутрішньої оборонної лінії римської цитаделі.

До складу об'єктів, що підлягають обстеженню, входили фрагменти двох куртин (центральної (6) та північно-східної (8)), будівельні залишки приміщення (9) «казарми» та її території.

До завдань дослідження куртин входило виявлення будівельних залишків продовження куртини 6 у західному напрямку, виявлення глибини залягання материка до основи куртин, дослідження культурного шару в разі його наявності під основою стін, виконання обмірного плану (для виявлення відмінностей від обміру, зробленого Б.В. Фармаковським) та північного фасаду (обміри цього фасаду в публікаціях відсутні) куртин. Дослідження території між куртинами 6 і 8 для визначення культурних нашарувань.

Під час проведення цих робіт вже на стадії зачищення території, яка була розпочата Ольвійською експедицією в 2005 р і продовжена в

Рис. 6. Архітектурно-будівельні залишки «казарми» (приміщення 9)

2006 і 2007 рр., були отримані нові результати. З'ясувалося, що розкоп не скрізь доведений до материка. Були також відкриті невідомі раніше будівельні залишки. Зокрема, на 12,97 м західніше куртини 6, приблизно у створі з нею була виявлена кам'яна квадратна в плані площина $1,95 \times 2,00$ м, що розміщувалась у невеликому заглибленні сучасної денної поверхні, яка частково була помітна і до початку зачисток, але була відсутня на кресленнях Б.В. Фармаковського.

До початку проведення робіт на поверхні були помітні фрагменти кладок центральної куртини 6 і північно-східної 8, що на той час ще не заплили, та будівельні залишки приміщення казарми повністю перебували під шаром ґрунту.

Куртини (6 і 8) збереглися більш-менш у тому ж вигляді, що і під час розкопок. Однак, їх технічний стан погіршився — не вистачає каменів, деякі з них зрушені з місця, розчин зі швів між камінням був вимитий.

Центральна куртина 6 (північна). Після її розчищення було виявлено 1—3 ряди прямокутних і рваних полігональних плит кладки, викладених за двошаровою постелістою системою. Збережена довжина становила 7,5 м, товщина до 3,0 м, висота 1,4 м. Шви між плитами були заповнені дрібним, середнім вапняковим бутом. Камені кладки куртини були покладені на глинистому розчині (Буйських 1991, с. 31).

Крім розчищення кладки проводилися роботи на північ, захід і північний захід від куртини 6. У результаті досліджень на захід від західного кінця куртини 6 було розкрито продовження куртини, що складалася з вапнякових плит, що лежать на материковому ґрунті, на рівні основи кладки плити були позначені на плані Б.В. Фармаковського за 1905, 1906 рр. Знову відкриті вапнякові плити підпрямокутні, прямокутні та полігональні в плані, розмі-

рами до 1,34 м. У результаті довжина куртини 6 досягла 10,07 м.

Впритул до знову відкритих вапнякових плит кладки куртини 6, був розкритий великий вапняковий блок прямокутної форми — валун, розміри відкритої частини, в плані $1,89 \times 1,38 \times 0,67$ м. На захід від валуна на відстані 1,0 м була розкрита велика вапнякова плита 9. Плита, грубо рвана по шару, розміри відкритої частини в плані $1,62 \times 0,10—0,83$ м.

Північно-східна куртина 8. У збереженій частині кладка за конструкцією аналогічна центральній. Її товщина не однакова і становить біля східного кінця близько 2,3 м, західного близько 2,6 м, а в центральній частині іноді доходить до 3,4 м. У результаті розкопок 1924 р східного кінця цієї куртини Б.В. Фармаковський дійшов висновку, що вона мала з напільного боку ще один — облицювальний шар, викладений за дворядною орфостатною (можливо складною) системою з прямокутних рустованих плит і блоків, через те товщина куртини склала 3,4 м (Фармаковский 1926, с. 157, 158, рис. 10—13). Перев'язь цього шару з основним тілом стіни повинна була здійснюватися в рівні верхньої площини орфостатного ряду. Збережена довжина куртини сягає 24,87 м, висота 1,5 м. Камені кладки куртини також були покладені на глинистому розчині.

Підошва кладки куртини переважно лежить на материковому ґрунті, але в деяких місцях перекриває культурний шар. Супроводжуючий матеріал з-під підошви кладки датується третьою чвертю VI ст. до н. е.

Під час дослідження території між куртинами 6 і 8 будь-яких будівельних залишків 10, зазначених на плані Б.В. Фармаковського (1905 р), виявлено не було, крім двох господарських ям 35, 36.

«Казарма» (приміщення 9). До початку робіт будівельні залишки «казарми» повністю перебували під шаром щільного жовтоглинистого ґрунту. Є припущення, що вони були спеціально засипані, хоча у жодному із звітів інформації про це немає. Товщина засипки цим ґрунтом досягає 1,5 м.

На південь від куртини 8 був розкритий північно-східний кут приміщення 9 (рис. 6). Кладка однорядна, постеліста, складена з вапнякових плит та їх уламків, всередині забита дрібним вапняковим бутом, складена на глинистому розчині, розкрита до трьох рядів. Кладка північної стіни приміщення казарми збереглася фрагментарно та простежується по траншеї від вибірки каменю. Простежені роз-

міри: довжина 11,5 м, ширина 0,50—0,83 м. Розкрита частина кладки одношарова, однодворядна, однолицева. Камені — уламки вапнякових плит, великий, середній та дрібний вапняковий бут.

Загальні розміри розкритої частини східної стіни I склали близько 18,6 м (захід—південь). Відкрита частина кладки постеліста, однолицева, викладена з вапнякових плит і їх уламків, а також дрібного, середнього і великого вапнякового буту на глинистому розчині. Ширина кладки східної стіни по всій її довжині неоднакова. У збереженому північно-східному кутку ширина кладки складає 1,0 м, в центральній і південній частині 0,6—0,7 м.

На захід від будівельних залишків північної стіни приміщення на відстані 0,2 м виявлено північно-західний кут приміщення та залишки західної 3 та південної 4 стін західного підвалу казарми (Фармаковський, розкоп 1905 г.). Західна стіна складена з вапнякових плит і їх уламків, великого і середнього вапнякового буту, розкрито один—три ряди кладки. Кладка однолицева постеліста складена без застосування розчину. Від південної стіни підвалу збереглася невелика частина такої ж кладки довжиною 1,5 м, збереглося один—три ряди. У північно-східній частині приміщення казарми на захід від будівельних залишків східної стіни, на відстані 4,25 м від північно-східного кута казарми була виявлена яма 17.

Верхні контури ями на 0,15 м нижче від верхнього рівня будівельних залишків східної стіни приміщення казарми. Яма округлої форми діаметром до 1,5 м, глибина 0,5 м, заповнення — сірий пухкий, перевідкладений ґрунт. Крім археологічного матеріалу, датованого II—IV ст. н. е. у значній кількості трапляються фрагменти скляного посуду початку XX ст.

У південно-східній частині казарми розкриті залишки південної кладки 5 довжиною 4,4 м, що прилягає до східної стіни «казарми». Виявлено один—два ряди. Кладка постеліста, тришарова, звичайна, складена з вапнякових плит і їх уламків. Камені кладки складені із застосуванням глинистого розчину (сирцевої структури). Її збереження в західній частині набагато краще, ніж збереження кладки східної стіни казарми.

Із внутрішнього (північного) боку кладки 5, в її західній частині, до неї, примикає завал каменів 41 конусоподібної форми, витягнутий вздовж осі північ—південь. Судячи з плану 1906 р, він знаходиться над будівельними залишками західної стіни великого приміщен-

ня казарми. Завал складався переважно із середнього, дрібного, іноді великого вапнякового буту.

Крім розкритих будівельних залишків кладок куртин 6, 8, приміщення казарми, були виявлені господарські ями. У своїх звітах Б.В. Фармаковський (1905, 1906 рр.) вказує на велику кількість ям, як римського часу, так і більш ранніх періодів. Всі вони фіксуються в материк. Ями, зазвичай, округлі або овальні в плані, майже прямокутні у перетині, діаметром 1,2—2,0 м, завглибшки 0,50—2,0 м, ґрунт заповнення частіше сірий, пухкий. Археологічний матеріал із заповнення ям належить до римського часу, виявлений і більш ранній матеріал, але він нечисленний.

Крім відкритих будівельних залишків, зазначених на кресленнях Б.В. Фармаковського, були відкриті також нові раніше невідомі об'єкти.

«Пілон». На відстані 13 м від західного кінця каменів куртини 6, приблизно у створі з нею була виявлена кам'яна квадратна в плані площа, розмірами 1,95 × 2,00 м, що розміщувалась у невеликому заглибленні сучасної денної поверхні, яка була відсутня на кресленнях Б.В. Фармаковського (рис. 7).

Подальші роботи дозволили виявити пілон (стовп) складений із вапнякових плит і блоків. Розкрито чотири ряди кладки, що лежить на материковому ґрунті, збережена висота стовпа — 1,50 м. Верхній ряд складений із вапнякових блоків і їх уламків. Другий — так само, як і перший, але з додаванням крупного вапнякового буту. Третій аналогічний першому, але з північного боку в кладці закладений великий вапняковий блок, довжиною 1,50 м. Нижній ряд складений із вапнякових плит прямокутної форми. Між камінням кладки простежується дрібний, середній та великий вапняковий бут (рис. 7).

Із західного та південного боку до стовпа на висоті 0,90—0,95 м до його основи прилягає фрагмент кам'яної вимостки (рис. 8). У північній частині вимостки на її поверхні, виявлені *in situ* в єдиній площині ще дві плити — прямокутна та полігональна, до яких із заходу підходить невеликий фрагмент одношарової вимостки. Ця вимостка лежить на масиві кам'яної кладки, що повторює в плані її форму. Збереглося до трьох рядів кладки на висоту до 0,9 м. Кладка вимостки складена на глинистому розчині з вапнякових плит і їх уламків (рис. 9; 10).

Пояснити влаштування подібної вимостки з фундаментом можна в основному тільки тим,

Рис. 7. Пілон (стовп)

Рис. 9. Пілон (стовп)

Рис. 8. Пілон (стовп)

що на неї припадало значне навантаження, а в місці її розташування ґрунт був неоднорідним і, отже, було потрібно запобігти її просіданню.

Функціональне призначення пілона поки точно не відоме. Однак, незвичайна форма вимостки в плані та характер її розташування біля стовпа може пояснюватися також просто необхідністю пристрою приміщення, або початку сходів на оборонні стіни. Розміщення такого «стовпа», найімовірніше, саме поруч із воротами, а не біля звичайної куртини. Тут можна було б припускати двопролітний пристрій воріт із прорізами на захід і схід від «стовпа». Але цьому суперечить наявність з його західного боку вимостки (сходинок), верх якої був нижче рівня денної поверхні часу функціонування стовпа. Якщо ж зважати на відсутність із західного боку «стовпа» отвору, то тоді незрозуміла його роль та місце у системі воріт, у цьому випадку зовнішній бік стіни мав би значно виступати на північ від створу зовнішнього боку фасаду куртини 6.

Подібне взаємне розташування вимостки та «стовпа» дає підстави припускати, що отвір воріт міг розташовуватися тільки на схід від стовпа. Наявність вапнякових брил полігональної

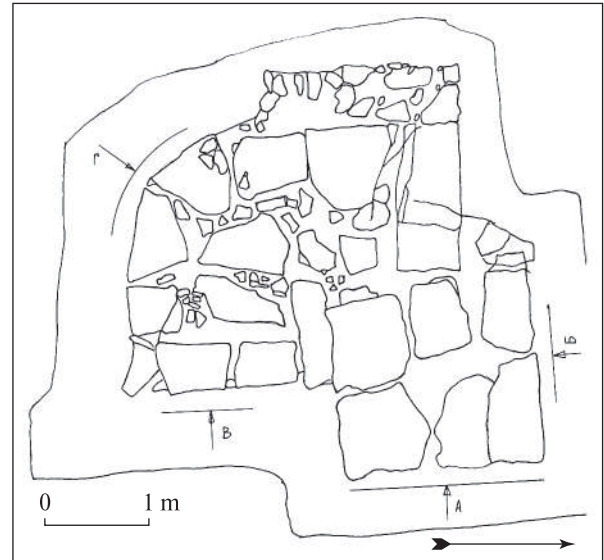

Рис. 10. Креслення пілона в плані

форми, заглиблених у материк, які служили фундаментом для куртини 6, що не доходять до «стовпа» з його східного боку на 2,9 м, дозволяє припускати, що приблизно таку ж ширину мав і отвір воріт (рис. 10) (Крижицький, Хмелевський 2008, с. 147—153).

Археологічний матеріал із території дослідження в східній частині розкопу належать передусім до I—IV ст. н. е. Будівельна кераміка представлена фрагментами керамід і каліптерів; керамічна тара — уламками червоноглиняних амфор зі складнопрофільованими ручками, гостродонних амфор з жолобчастими вінцями I ст. н. е., червоноглиняних амфор типу мірмекійських, гостродонних амфор з двоствольними ручками, червоноглиняних амфор з високо піднятими ручками, амфор типу 100, плоскодонних амфор, фрагментами світлоглиняних вузькогорлих амфор типів А, В, С, D, E, F, за Д.Б. Шеловим (Шелов 1978). Фрагменти амфорних ручок із клеймом, амфорних де-

нець з графіто. Столовий посуд представлений фрагментами буролакового, червоноглиняного простого посуду, а також червоноглиняного посуду з покриттям та світлоглиняного простого і з покриттям. Є також археологічно ціле горло глечика, сіроглиняний, сіролощений посуд. Знайдено також фрагменти кухонного посуду. З раних знахідок відзначимо уламки східно-грецької кераміки та ліпної. Нумізматичні знахідки представлені срібним денарієм Септимія Гета (200—202 рр. н. е.), денарієм Савромата III (близько 231—232 рр. н. е.), медальйоном, зробленим із бронзової монети, бронзовими Ольвійськими монетами (близько 380—360 рр. до н. е. і 49/50 р. н. е.). Серед виробів із бронзи виявлені фрагмент застібок від фібул, підвіски, цвяхи. Знайдено також фрагменти мармурових виробів: посвята, архітектурні деталі.

Ворота. Відкриття пілони побічно вказує на місце розташування отвору воріт, визначене Б.В. Фармаковським на підставі залишків кам'яної вимостки поздовжньої вулиці, розкопаної на відстань близько 35 м. При чому ця вимостка була простежена дослідником не тільки всередині цитаделі, але і зовні підлогового фасаду оборонної стіни на відстані 6 м. (Фармаковський 1908, с. 19—20, табл. I; 1909, с. 22—23, табл. I). Автору розкопок також вдалося виявити західну сторону поздовжньої вулиці, котру фіксують кам'яні кладки стін (2, 5). Протилежна — східна сторона вулиці не має такої чіткої межі. Але її можна намітити, з огляду на той факт, що поодинокі фундаментні камені західного кінця центральної куртини 6 не доходили до західного боку вулиці на відстань близько 6,0 м. Це дає можливість більш-менш точно встановити місце розташування отвору воріт. Виходячи з розташування західного боку будівлі «казарми» 9 є підстави припускати, що біля воріт знаходилася невелика площа трапецієподібної форми шириною від 12 (біля воріт) до 8,0 м.

На підставі отриманих Б.В. Фармаковським даних, О.М. Карасьов здійснив схематичну реконструкцію комплексу воріт. Ця реконструкція і її обґрунтування не були опубліковані автором. Більш того, в своїй статті про оборонні споруди Ольвії О.М. Карасьов не планує будь-яких веж біля воріт цитаделі (Карасьов 1948, с. 36). Однак, оскільки ця реконструкція все ж побачила світ (Буйських 1991, рис. 10, 2, 3), слід на ній зупинитися. Проблема реконструкції комплексу воріт полягає у визначенні місця розташування веж, що фланкують ворота (рис. 11). За реконструкцією О.М. Карасьо-

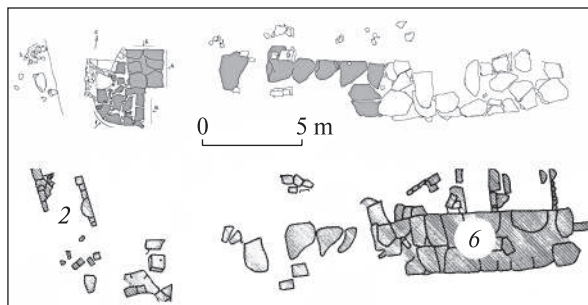

Рис. 11. План розкритих залишків центральної куртини 6 та пілону (зверху 2005—2007 рр.). Знизу план Б.В. Фармаковського 1905—1906 рр.

ва, центральна куртина 6, в якій розміщувався отвір воріт, фланкується двома вежами. За багатьма аналогіями це мало бути саме так. Однак, ані в тексті звітів про розкопки, ані на доданих фотографіях і кресленнях Б.В. Фармаковського не міститься підстав для трактування відкритих будівельних залишків як веж. Тобто, рівень достовірності реконструкції обох веж невисокий.

Зокрема, залишки, які О.М. Карасьов визначив, як стіни західної вежі, судячи зі звіту про розкопки, насправді такими не були. Так, фрагмент стіни 1 (рис. 2; 3), який автор реконструкції прийняв за західну стіну цієї вежі, Б.В. Фармаковський визначає, як стіну, яка розташована в напрямку із заходу на схід (Фармаковський 1908, с. 21, рис. 21, табл. I). За східну стіну цієї вежі 2 О.М. Карасьов прийняв ті залишки, які Б.В. Фармаковський визначив, як вимостку з невеликих плит (Фармаковський 1908, с. 19—20). Обидві ці уявні стіни, по-перше, істотно розрізняються товщиною (щонайменше у пів метра), а, по-друге, вони розташовуються під непрямым кутом відносно центральної куртини 6. І перше, і друге не є типовим для античної фортифікації. Крім того, слід враховувати, що розташування такої вежі практично впритул до отвору воріт, на відстані від нього на 2,0—3,0 м унеможливує ефективно використання флангового обстрілу з цієї вежі входу в цитадель. Тобто відкриті будівельні залишки належали, найімовірніше, якійсь іншій будівлі. Такі споруди, які не мають до оборони ніякого відношення, відомі під стінами Херсонеса, в його періболі. Більш того, подібні приклади відкриті і в самій Ольвії: виноробня під західною оборонною лінією цитаделі (Крапівіна, Крутилів 2002, с. 45—56) та гончарні печі з напільного боку північної оборонної лінії Нижнього міста (Ветштейн 1958, с. 70; Крижицький 1985, с. 137). Очевидно, в нашому випадку, з огляду на значну ширину згада-

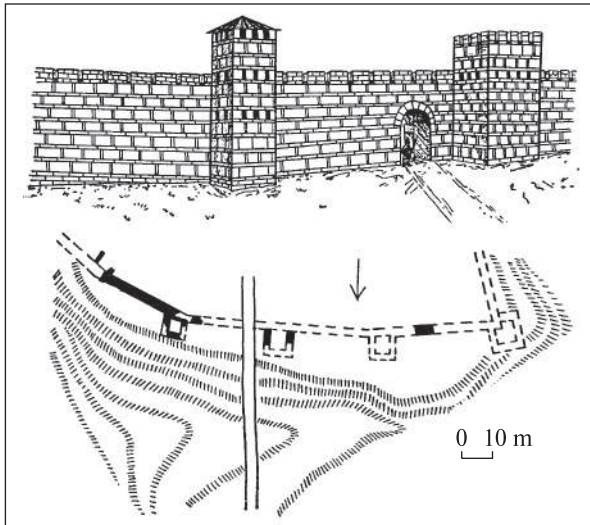

Рис. 12. Планова та об'ємна реконструкція О.М. Карасьова північної оборонної стіни цитаделі II—III ст. н. е.

ної поперечної балки, є підстави розглядати її як аналогічний перібол, який розміщувався між двома позначеними на схемі П.І. Кеппена фортифікаційними лініями.

З приводу східної вежі слід зауважити, що її розташування в місці перетину центральної 6 та північно-східної 8 куртин було б цілком можливим. Тим більше, що куртини розташовуються одна щодо іншої під тупим кутом. Але, як і в першому випадку, відкриті тут будівельні залишки 7 ніяк не можуть претендувати на приналежність до кріпосної вежі. Тим більше, що і сам Б.В. Фармаковський зазначав, що ця споруда не пов'язана з куртинами та її призначення невідоме (Фармаковский 1908, с. 7, 8). За описом автора розкопок, вона складалася з кам'яної вимостки та фрагментів східної 10 та південної 11 стін цього приміщення (рис. 8). Товщина стін становила всього близько 50—60 см. Навряд чи фортечна вежа, особливо розміщена поруч із воротами, могла мати подібну товщину стін. Головне ж полягає в тому, що південна стіна цієї споруди 11 утворює гострий кут із північним фасадом північно-східної куртини 9. З огляду на сказане, а також розташування описаних залишків на материку, можливо, що споруда 7 передувала виникненню цитаделі. Інакше кажучи, не виключено, що вежа в цьому місці могла бути. Може бути, це саме її залишки показані на схематичному чистовому кресленні оборонних ліній на плані П.І. Кеппена, де на захід від неї куртина має отвір. На жаль, занадто великі розбіжності між обома схемами П.І. Кеппена і сучасними топографічними зйомками Ольвії позбавляють нас можливості використовувати цей аргумент. Імо-

вірність в існуванні східної вежі в зазначеному місці трохи вище, ніж західної, але все ж недостатня для якої-небудь надійної реконструкції.

Що ж стосується з'єднання між собою куртин 6 і 8, то могло бути і так, що вежа в цьому місці була відсутня взагалі, а стіни утворювали уступ (на жаль, кінці обох куртин в місці перетину розібрані), або просто тупий кут, як, наприклад, в приморській оборонній стіні елліністичного часу в Херсонесі (Гриневиц 1959, с. 75—114). Подібні прийоми з'єднання куртин при їх різних азимутах відомі в античній фортифікації.

Для виявлення продовження оборонної лінії на захід від Головної поздовжньої вулиці в 2008 р. була закладена західна прирізка.

Стратиграфія розкритою частиною прирізки відрізняється відсутністю чітко виражених культурно-хронологічних шарів. Нижче сіроглинистого, пухкого, сильно гумусованого ґрунту по всій площі прирізки на різних рівнях були виявлені хаотично розташовані окремі камені та їх завали, фрагменти сіроглиняної підмазки товщиною до 5,0 см.

Основним досягненням робіт на прирізці в 2011 р. було відкриття частини північно-західної куртини 77 (Крижицький, Хмелевський 2011, с. 213—214; 2012, с. 261—262; 2013, с. 56—60) (рис. 13; 14).

Стіна розташована вздовж осі захід—схід у створі з пілоном 10 і фрагментом куртини 6 (2005—2007 рр.). Вона фланкує комплекс воріт із заходу. Товщина кладки 2,5—2,7 м, довжина відкритої частини 14,50 м, висота 1,26—1,35 м. Розкрито північний фасад і верхній рівень південного. Кладка тришарова, постеліста. Збереглося від одного до чотирьох рядів. Підшва кладки лежить на щільному жовтоглинистому шарі.

У північному і східному напрямку була виявлена східна вимостка 90, на північний схід від неї фрагмент «вежі» 88 і фрагмент північно-східної вимостки 91 (рис. 13; 14) (Крижицький, Хмелевський 2013, с. 56—60; Хмелевський 2016, с. 5—10; 2016, с. 559—560).

«Вежа» розташована на відстані 1,37 м в північно-східному напрямку від східного торця кладки і розміщувалася під кутом 90° відносно її північного фасаду на глибині 0,67 м від верхнього рівня кладки 77. Вона має трапецієподібну в плані форму. Під нею була виявлена кладка, складена з вапнякових блоків, плит, у західній частині якої між блоками виявлено вапняковий бут. Камені кладки, розташовані

Рис. 13. Західний розкоп. Північно-західна куртина 77

півколом. Вона лежить на щільному жовтоглинистому матеріку. Основа кладки розміщувалась на одному рівні з основою кладки 77.

На північний схід від «вежі» 88 на відстані 0,75 м від її східного боку була виявлена кам'яна вимостка 91 та її фрагменти (рис. 13; 14). У плані вона має прямокутну форму, витягнуту вздовж осі захід—схід. Її південно-західна сторона впритул прилягає до східної сторони «вежі». Розкрито один ряд вимостки. Основа вимостки знаходиться на одному рівні з основою каменів «вежі» 88 і північно-західної куртини 77 і лежить на матеріку.

Однак, можна припускати, що ці залишки належать до західної частини комплексу воріт.

На різних рівнях прирізки переважно у північній і східній частині були виявлені господарські ями, майже однакові за конструкцією. Крім господарських ям трапляються вогнища та їх залишки.

Основна маса археологічного матеріалу з розкопок у західній частині представлена знахідками I—III ст. н. е. — це фрагменти червоноглиняних амфор із двоствольними ручками, зі складнопрофільованими ручками, амфори з жолобчастими вінцями, червоноглиняних типу мірмекійських, фрагменти гостродонних амфори з високо піднятими ручками, амфори з лійчастим горлом, фрагменти світлоглиняних вузькогорлих амфор типів А, В, С, D. Простий кухонний посуд представлений фрагментами червоноглиняної, червоноглиняної з покриттям кераміки. Виявлено фрагменти посудин із залощеним орнаментом, кухонної, ліпної, іонійської смугастої, червонолакової кераміки I—III ст. н. е. Присутні фрагменти скляних посудин, вироби із заліза, свинцю. Серед найбільш цікавих знахідок відзначимо фрагменти архітектурних деталей — карнизи з мармуру і вапняку. У невеликій кількості присутні знахідки VI—I ст. до н. е.: фрагменти амфорої тари, трапляються фрагменти східногрець-

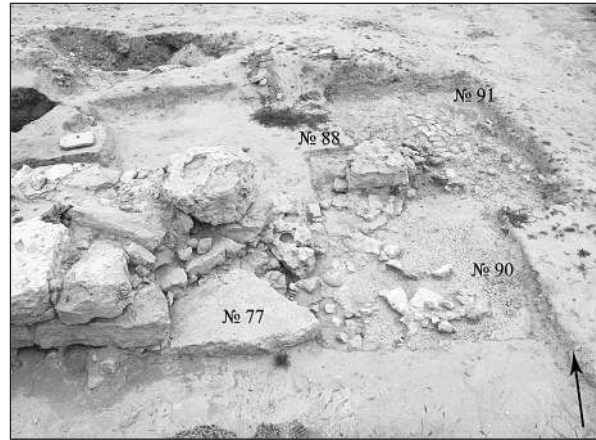

Рис. 14. Східна частина західного розкопу. Східний фрагмент куртини 77, «вежа» 88, вимостка 90, вимостка 91

кої, чорнофігурної, червонофігурної, чорнолакової, буrolакової кераміки. Із бронзових виробів трапляються фрагменти фібул, вироби з поясних наборів, цвяхи. Знайдено також фрагменти мармурових виробів: посвята, архітектурні деталі.

Таким чином, під час робіт 2005—2015 рр. було розкрито будівельні залишки «казарми» та продовження куртини 6. Досліджена територія на північ, захід і південь, яка безпосередньо прилягала до куртини 6, що дозволило виявити «стовп» і його конструкцію. Новим стало також відкриття в західній частині куртини 77, яка фланкує комплекс воріт із заходу, «вежі», вимостки.

Отримані під час досліджень комплексу північних воріт внутрішньої лінії оборони нові дані дозволяють зробити такі висновки:

— у межах розкопу Б.В. Фармаковського будь-яких залишків західної вежі, котра фланкує ворота, не виявлено;

— так само не знайдені залишки і східної вежі. Виявлені Б.В. Фармаковським у місці зміни азимута куртин кладки та вимостки не могли належати вежі та їх наявність свідчить на користь того, що вежа в цьому місці була відсутня;

— відкриття «стовпа» підтверджує правильність визначення місця розташування отвору воріт, наміченого Б.В. Фармаковським на підставі виявлених вуличних вимосток;

— наявність «стовпа» з розташованою поруч з ним вимостки дає підстави припускати можливість пристрою входу, який виступає на північ від оборонної лінії та, можливо, припустити в цьому місці пристрою сходів.

Відкриття північно-західної куртини, залишків «вежі» та вимостки, які примикають до

неї, дає можливість припускати відкриття західної сторони комплексу воріт.

Виходячи зі сказаного, з усього комплексу воріт, крім трьох куртин, можна приблизно визначити розташування отвору воріт.

- Буйских С.Б. Фортификация Ольвийского государства (первые века нашей эры). Киев, 1991.
- Ветштейн Р.И. Керамічні випалювальні печі Ольвії перших століть н. е. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1958, т. 7, с. 61—76.
- Гриневиц К.Э. Стены Херсонеса Таврического: южная и западная линия обороны. *Херсонесский сборник*. Севастополь, 1959, ч. 3, вып. 5, с. 75—114.
- Карасев А.Н. Оборонительные сооружения Ольвии. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР*. Москва; Ленинград, 1948, вып. 22, с. 25—37.
- Карасев А.Н. Планы Ольвии XIX века как источник для исторической топографии города. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва, 1956, № 50, с. 9—34.
- Книпович Т.Н. Перистильный двор первых веков нашей эры на территории римской цитадели в Ольвии: (Из работ Ольвийской экспедиции 1951 г.). *Вестник древней истории*. Москва, 1953, № 1, с. 183—188.
- Книпович Т.Н. Исследование территории римской цитадели в Ольвии. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР*. Москва; Ленинград, 1956, вып. 63, с. 139—141.
- Крапивина В.В. Ольвия. Материальная культура 1—4 вв. н. э. Киев, 1993.
- Крапивина В.В. Краткие итоги работ на участке Р-25 в Ольвии в 2000—2001 годах. *Археологічні відкриття в Україні*. Київ, 2002, с. 140—151.
- Крапивина В.В., Крутилов В.В. Новые находки виноделен в Ольвии. *Ольвия та античний світ, матеріали наукових читань*. Київ, 2001, с. 45—56.
- Крыжицкий С.Д. Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. Киев, 1985.
- Крыжицкий С.Д. Опыт подготовки обоснования музеефикации архитектурно-археологического объекта на примере входной части Ольвийской цитадели. *Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы III Судакской международной научной конференции*. Киев; Судак, 2004, ч. III—IV, с. 137—144.

Крыжицкий С.Д., Хмелевский Д.Н. К вопросу о комплексе крепостных ворот римской цитадели в Ольвии. *Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Militaria. IX Боспорские чтения*. Керчь, 2008, с. 147—153.

Крыжицкий С.Д., Хмелевский Д.Н. Охранные исследования северной оборонительной линии Римской цитадели Ольвии 2005—2007 гг. *Сборник «ΣΙΜΒΟΛΟΙ» Античный мир Северного Причерноморья. Новейшие находки и открытия*. Москва; Киев, 2010, вып. 1, с. 137—142.

Крыжицкий С.Д., Хмелевский Д.М. Результаты полевых исследований на ділянці Північна оборона стіна римської цитаделі у 2010 р. *Археологічні дослідження в Україні 2010*. Київ; Полтава, 2011, с. 213—214.

Крыжицкий С.Д., Хмелевский Д.М. Північна оборона стіна римської цитаделі в Ольвії у 2011 р. *Археологічні дослідження в Україні 2011*. Київ; Луцьк, 2012, с. 62—64.

Крыжицкий С.Д., Хмелевский Д.Н. Исследования северной оборонительной линии римской цитадели Ольвии в 2005—2011 гг. (Предварительные итоги). *Материалы III міжнар. науково-практичної конф. «Архасівський читання». Миколаївський Національний Університет імені В.О. Сухомлинського*. Миколаїв, 2013, с. 56—60.

Папанова В.А. Маловідомі матеріали з архівів П.І. Кеппена. *Мир Ольвии*. Киев, 1996, с. 171—173.

Тункина И.В. Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII — середина XIX вв.). Санкт-Петербург, 2002.

Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии. *Отчеты императорской Археологической комиссии за 1905 г.* Санкт-Петербург, 1908, с. 1—15.

Фармаковский Б.В. Раскопки в Ольвии. *Отчеты императорской Археологической комиссии за 1906 г.* Санкт-Петербург, 1909, с. 1—50.

Фармаковский Б.В. Отчет о раскопках в Ольвии в 1924 г. *Сообщения Государственной Академии истории материальной культуры*. Москва, 1926, т. 1, с. 143—163.

Хмелевский Д.Н. Западная часть северной оборонительной линии римской цитадели в Ольвии. «Емінак», *Науковий щоквартальник (№ 3 (15) (липень—вересень)*. Київ; Миколаїв, 2016, т. 1, с. 5—10.

Хмелевский Д.Н. Исследования северной оборонительной линии римской цитадели Ольвии в 2005—2015 гг. *Стародавнє Причорномор'я. Одеській Національний Університет*. Одеса, 2016, вип. XI, с. 555—561.

Шелов Д.Б. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков н.э.: классификация и хронология. *Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР*. Москва; Ленинград, 1978, вып. 156.

Надійшла 13.11.2018

Д.Н. Хмелевский

Младший научный сотрудник отдела античной археологии Института археологии НАН Украины, hmelevskij68@gmail.com

СЕВЕРНАЯ ОБОРОНИТЕЛЬНАЯ ЛИНИЯ РИМСКОЙ ЦИТАДЕЛИ В ОЛЬВИИ

В статье рассматриваются итоги работ на участке «Цитадель» Ольвийского городища первых веков новой эры. Проводится анализ архитектурных объектов, керамических комплексов, раскрытых в ходе работ. Даются описание и размеры строительных остатков оборонительных стен, типы кладок. Проведено сравнение открытых ранее Б.В. Фармаковским на основном раскопе двух куртин (1905—1906 гг.) и выявленной в последнее время части северо-западной куртины на западном раскопе (2011—2015 гг.).

Открытие «столба» подтверждает верность определения местоположения проема ворот, намеченного Б.В. Фармаковским на основании выявленных уличных вымоستков; размещение такого «столба», скорее всего, именно рядом с воротами, а не у обычной куртины.

Ключевые слова: Ольвия, Рим, раскоп, цитадель, куртины, стена, ворота, архитектура.

Dmytro M. Khmelevskiy

Junior Researcher of Classic Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine,
hmelevskij68@gmail.com

THE NORTHERN DEFENSIVE LINE FORTIFICATION COMPLEX OF THE ROMAN CITADEL IN OLBIA

The paper deals with the results of work at the “Citadel” site in Olbia of the first centuries CE. The author analyses the architectural objects and ceramic complexes discovered during the research. The description and dimensions of the building remnants of the defensive walls, types of masonries are conducted. Comparison of two earlier revealed curtains opened by B.V. Farmakovskiy at the main excavation (1905—1906) and recently discovered part of the north-western curtain at the western excavation (2011—2015) is made.

The discovery of the “post” confirms the correctness of the location definition of the gate opening, noted by B.V. Farmakovskiy on the basis of the identified street impacts; the placement of such “post” is likely to be near the gate, and not the usual curtain.

Key words: Olbia, Rome, excavation, citadel, curtain, wall, gates, architecture.

References

- Buisikh S.B. Fortifikatsiia Olviiskogo gosudarstva (pervye veka nashei ery). Kyiv, 1991.
- Farmakovskii B.V. Raskopki v Olvii. *Otchety imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii za 1905 g.* Sankt-Peterburg, 1908, pp. 1-15.
- Farmakovskii B.V. Raskopki v Olvii. *Otchety imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii za 1906 g.* Sankt-Peterburg, 1909, pp. 1-50.
- Farmakovskii B.V. Otchet o raskopkakh v Olvii v 1924 g. *Soobshcheniia Gosudarstvennoi Akademii istorii materialnoi kul'tury.* Moskva, 1926, vol. 1, pp. 143-163.
- Grinevich K.E. Steny Khersonesa Tavricheskogo: iuzhnaia i zapadnaia liniia oborony. *Khersonesskii sbornik.* Sevastopol, 1959, ch. 3, no. 5, pp. 75-114.
- Karasev A.N. Oboronitelnye sooruzheniia Olvii. *Kratkie soobshcheniia o dokladakh i polevykh issledovaniakh Instituta istorii materialnoi kul'tury AN SSSR.* Moskva; Leningrad, 1948, no. 22, pp. 25-37.
- Karasev A.N. Plany Olvii XIX veka kak istochnik dlia istoricheskoi topografii goroda. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR.* Moskva, 1956, no. 50, pp. 9-34.
- Khmelevskii D.N. Zapadnaia chast severnoi oboronitelnoi linii rimskoi tcitadeli v Olvii. *EMIHAK*, no. 3 (15) (lipen-veresen). Kyiv; Mykolaiv, 2016, vol. 1, pp. 5-10.
- Khmelevskii D.N. Issledovaniia severnoi oboronitelnoi linii rimskoi tcitadeli Olvii v 2005-2015 gg. *Starodavnie Prychornomoria.* Odesa, 2016, no. 9, pp. 555-561.
- Knipovich T.N. Peristilnyi dvor pervykh vekov nashei ery na territorii rimskoi tcitadeli v Olvii (iz rabot Olviiskoi ekspeditcii 1951 g.). *Vestnik drevnei istorii.* Moskva, 1953, no. 1, pp. 183-188.
- Knipovich T.N. Issledovanie territorii rimskoi tcitadeli v Olvii. *Kratkie soobshcheniia o dokladakh i polevykh issledovaniakh Instituta istorii materialnoi kul'tury AN SSSR.* Moskva; Leningrad, 1956, no. 63, pp. 139-141.
- Krapivina V.V. Olviia. Materialnaia kul'tura 1-4 vv. n. e. Kyiv, 1993.
- Krapivina V.V. Kratkii itogi rabot na uchastke R-25 v Olvii v 2000-2001 godakh. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini.* Kyiv, 2002, pp. 140-151.
- Krapivina V.V., Krutikov V.V. Novye nakhodki vinodelen v Olvii. *Olviia ta antychnyi svit, materialy naukovykh chytan.* Kyiv, 2001, pp. 45-56.
- Krizhitskiy S.D., Khmelevskiy D.N. Pivnichna oboronna stina rymskoi tsytadeli v Olvii. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2010.* Kyiv; Poltava, 2011, pp. 213-214.
- Kryzhitskiy S.D. Olviia. Istoriograficheskoe issledovanie arkhitekturno-stroitelnykh kompleksov. Kyiv, 1985.
- Kryzhitskiy S.D. Opyt podgotovki obosnovaniia muzeifikatsii arkhitekturno-arkheologicheskogo obekta na primere vkhodnoi chasti Olviiskoi tcitadeli. *Pri Chernomori, Krym, Rus v istorii i kul'ture. Materialy II Sudakskoi mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii.* Kyiv; Sudak, 2004, ch. 3-4, pp. 137-144.
- Kryzhitskiy S.D., Khmelevskii D.N. K voprosu o komplekse krepostnykh vorot rimskoi tcitadeli v Olvii. *Bospor Kimmeriiskii i varvarskii mir v period antichnosti i srednevekovia. Militaria. IX Bosporskii chteniia.* Kerch, 2008, pp. 147-153.
- Kryzhitskiy S.D., Khmelevskii D.N. Okhrannye dossledovaniia severnoi oboronitelnoi linii Rimskoi tcitadeli Olvii 2005-2007 gg. “ΣIMBOLA”. *Antichnyi mir Severnogo Prichernomoria. Noveishie nakhodki i otkrytiia.* Moskva; Kyiv, 2010, no. 1, pp. 137-142.
- Kryzhitskiy S.D., Khmelevskiy D.M. Pivnichna oboronna stina rymskoi tsytadeli v Olvii. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011.* Kyiv; Lutsk, 2012, pp. 62-64.
- Kryzhitskiy S.D., Khmelevskii D.N. Dosledovaniia severnoi oboronitelnoi linii rimskoi tcitadeli Olvii v 2005-2011 gg. (Predvaritelnye itogi). *Materialy III mizhnarodnoi naukovykh-praktychnoi konferentsii “Arkasivski chytannia”. Mykolaivskiy Natsionalnyi Universytet imeni V.O. Sukhomlyns'koho.* Mykolaiv, 2013, pp. 56-60.
- Papanova V.A. Malovidomi materialy z arkhiviv P.I. Keppena. *Mir Olvii.* Kyiv, 1996, pp. 171-173.
- Shelov D.B. Uzkogorlye svetlogliniannye amfory pervykh vekov n.e.: klassifikatsiia i khronologiiia. *Kratkie soobshcheniia IA AN SSSR.* Moskva; Leningrad, 1978, no. 156.
- Tunkina I.V. Russkaia nauka o klassicheskikh drevnostiakh Iuga Rossii (XVIII - seredina XIX v.). Sankt-Peterburg, 2002.
- Vetshtein R.Y. Keramichni vypaliuvalni pechi Olvii pershykh stolit n. e. *Arkheolohichni pamiatky URSR.* Kyiv, 1958, vol. 7, pp. 61-76.